

21. Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії / Ю. Овсінський // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 55. – Львів, 2005. – С.29-40.
22. Похилевич Д.А. Крестьяне-слуги в Великом княжестве Литовском в XVII-XVIII веках / Д.А. Похилевич // Средние века. – 1962. – Вып. XXI. – С.141-169.
23. Серчик В.А. Становище селян на Правобережній Україні (др. пол. XVIII ст.) / В.А. Серчик // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С.67-73.
24. Трубочанінов С.В. Документи Головного архіву давніх актів у Варшаві – важливе джерело для вивчення історії Поділля XV–XVIII ст. / С.В. Трубочанінов // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.173-174.
25. Трубочанінов С.В. Наш край в І-й пол. XVIII ст. / С.В. Трубочанінов // Наук. праці іст. фак-ту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Том 1. – С.228-235.
26. Трубочанінов С.В. Наш край в ІІ-й пол. XVIII ст. / С.В. Трубочанінов // Наук. праці іст. фак-ту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Том 2. – С.228-237.
27. Якубський В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши / В.А. Якубский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. – 120 с.
28. Guldon Z. Związki handlowe dobr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku / Zenon Guldon. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. – 204 s.
29. Serczyk W.A. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / Władysław Serczyk. – Wrocław; Warszawa; Kraków : PAN. Oddział w Krakowie, 1965. – 168 s.

In this report is analysing obligation of landless peasants in Podilsky office of voivode in the 18th century mainly on the materials of the Zhevuski estate complex.

Key words: *Podilsky office of voivode, landless peasants, obligation.*

Отримано: 30.06.2011

УДК 94(477.43).084.6

А. Ю. Матвеев

ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ «ОБМЕЖЕННЯ І ВИТІСНЕННЯ КУРКУЛЬСТВА» НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНИ (1927–1929 рр.)

У статті зроблено спробу висвітлити проведення в подільському та східноволинському селі політики «обмеження та витіснення куркульства» та довести, що в ході означеної кампанії постраждали не лише заможні селяни, а в більшості й середнє селянство.

Ключові слова: *колективізація, розкуркулення, одноосібники, куркулі, тоталітарна система, хлібозаготівлі, самообкладання.*

Уже з середини 90-х минулого століття почали з'являтися ґрунтовні роботи, які, як правило, торкалися чотирьох основних проблем: методів, характеру та наслідків колективізації сільського господарства; розкуркулення і депортації селян; селянського опору колективізації і розкуркуленню; голодомору 1932–1933 рр. Найбільший внесок у вивчення колективізації сільського госпо-

дарства зробив відомий український історик С.В. Кульчицький [16-19]. Виходячи із досліджень проблеми, він вважає, що суцільна колективізація в Україні була в основному завершена у жовтні 1931 р., разом з тим, зауважуючи, що дане твердження не поширюється на польські і прикордонні райони, в яких «частина одноосібних господарств залишалась ще досить високою навіть на початку другої п'ятирічки» [21, с.157-158].

Першими здійснили спробу науково переглянути радянську схему історії колективізації і розкуркулення на Поділлі і Південно-Східній Волині та започаткували нове бачення проблеми на основі вперше введених у науковий обіг документальних матеріалів в регіональних дослідженнях на Поділлі І.В. Рибак [22], Р.Ю. Подкур [21].

Поступово почали виокремлюватися певні напрями у вивченні даної проблеми. Зокрема, з'явилося чимало публікацій, присвячених методам здійснення колективізації сільського господарства, з'ясуванню її регіональних особливостей на Поділлі і Південно-Східній Волині [23].

Але зазначені праці мають переважно описовий характер і лише дотично висвітлюють проведення «політики обмеження та витіснення куркульства» у краї.

Передусім, підкреслимо, що метою цієї розвідки є розкриття суті й особливостей політики радянських властей, спрямованої на «обмеження та витіснення куркульства» на Поділлі і Південно-Східній Волині наприкінці 20-х років ХХ ст.

Першим у силовому полі радянського тоталітаризму опинилося заможне селянство, політика щодо якого отримала офіційну назву «обмеження та витіснення куркульства». Х з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) конкретизував суть цієї політики. Для обмеження зростання капіталістичних елементів на селі та експлуаторських прагнень куркулів він визнав за необхідне провести такі практичні заходи: встановлення більш прогресивного оподаткування, обмеження збуту складних машин в одноособове користування, обмеження підприємницької оренди землі при одночасній рішучій боротьбі з таємною орендою, посилення захисту найманої праці батраків від експлуатації, боротьба з кабальними формами здачі реманенту та кабальними на відробіток, усунення куркульських господарств від користування довгостроковими кредитами...» [12, с.489].

Офіційну позицію владних структур до «куркульства» було виявлено на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.): «Досягнуті успіхи партії на селі і нова обстановка, що склалася у зв'язку з цим, дали їй змогу, як і раніше, спираючись на бідняцько-середняцькі маси селянства, розвивати далі наступ на куркульство і вжити низку нових заходів, які обмежують розвиток капіталізму на селі і ведуть селянське господарство в напрямі до соціалізму» [11, с.49]. Цим самим були визначені заходи «політики обмеження та витіснення куркульства», яка енергійно проводилася партійними і радянськими органами до кінця 20-х років. У цьому знайшов вияв антиселянський характер тоталітарної системи.

Однією із найбільш характерних форм цієї політики було посилення податкового тиску на заможне селянство, який на прак-

тиці вилився в заплановане пограбування та насильство. З цією метою, насамперед вирішено було штучно збільшити кількість т.зв. «куркульських господарств». До речі, такого окреслення ніколи так і не було зроблено. Незважаючи на це на місцях розпочалась шалена робота з виявлення «куркулів». Зокрема, Кам'янець-Подільський окружком КП(б)У зажадав «спішно провести перевірку селянських господарств з метою виявлення куркулів, куркульських коренів, які живлять глитайські елементи, себто ухилення від сплати податків, скупівля й перепродаж сільгосппродуктів, особливо зерна». Окргпартком визначив програму спостереження за селом, де уповноважені повинні були вивчати тенденцію руху куркульських господарств, знати їх заможність, посівні площі, худобу, побічні заробітки, відмінності від інших соціальних груп села. Кожне куркульське господарство повинно було мати опис у якому було би вказано: способи експлуатації бідноти, наймання батраків, оренда землі, споювання односельчан, використання таких засобів наживи як торгівля та лихварство, активність впливу куркуля на окремій групі села. У підсумку, в окрузі було додатково виявлено 6648 куркульських господарств, «в яких було приховано від оподаткування 6656 коней, 90 корів, 233 свиней, 245 овець, 743 вулики з бджолами та 22 десятини землі» [5, акр.21-23].

Але, лише 12 серпня 1929 р. постановою Раднаркому УРСР визначено ознаки селянських господарств як куркульських. Зокрема, до них віднесено господарства, в яких присутня хоча б одна із перерахованих ознак: якщо в господарстві систематично використовується наймана праця у сільськогосподарських роботах або в кустарних промислах; є в наявності млин, олійниця, вівночухральня, шаповальня, сушарня, торговельний заклад, шкіряна майстерня або інше промислове підприємство; систематично здаються у найм сільськогосподарські машини із механічним двигуном; коли члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мають інші «нетрудові» прибутки [9, акр. 139].

Такі вимоги до виявлення «куркульських господарств» створювали широке поле для свавілля та зловживань на місцях. Селяни масово скаржились на неправомірність зарахування їх господарств у розряд «куркульських». Наприклад, у Ляховецькому районі Шепетівського округу до куркульських додатково було зараховано 123 господарства. Після перевірки скарг новоявлених «куркулів» у вищестоящих інстанціях їх залишилось менше 17 [7, акр. 10].

З метою розорення заможних селян застосовувалось надмірне оподаткування. У 1928–1929 рр. був запроваджений т. зв. експертний порядок оподаткування заможних господарств [10, с.77]. У постанові РНК СРСР про недоліки в обкладанні селян сільгосподатком розтлумачувалась його суть таким чином: «Радою Народних Комісарів Союзу РСР при затвердженні закону про сільгосподаток на 1928/29 рр. загальна сума була збільшена порівняно з 1927/28 рр. на 90 млн. крб. Це збільшення цілком відповідало зростанню сільського господарства, особливо збільшенню прибутків заможних селян і куркульських верств. Головне завдання по-

лягало і полягає в тому, щоб, поряд із новим звільненням 35% бідняцьких господарств, згідно ювілейної сесії ЦВК СРСР, здійснити перехід на прогресивно-подохідне обкладання, тобто понизити обкладання по сільгосподатку маломісних селянських господарств, дещо підвищити обкладання середняцьких господарств і більшу вагу податку перекласти на заможні й куркульські господарства» [13, с.390–391]. Усе це спричинило ще більшу «лихоманку» з виявлення та пошуку «куркулів». Так, у звіті Новоушицького райкому партії вказувалось, що «у селах Іванківці, Пилипи-Хребтіївські, Куча, Лисець мало місце об'єднання кількох господарств в одне. Накладений податок вони не могли сплатити. За цим ішли штрафи, а далі йшов продаж господарств» [4, акр. 16].

Як результат, через неспроможність сплатити податки відбувалося повне розорення селянських господарств, донедавна заможних. Про жахливі наслідки шаленого податкового тиску на заможну частину села свідчить інформація Проскурівського окружного партії від 28 грудня 1928 р. у ній зазначалося: «Продано 146 господарств куркулів та заможників, що становить 5,9% до всієї кількості, або 0,12% до кількості індивідуальних господарств». Важливе значення, окрім фіскальних, у здійсненні політики обмеження та витіснення куркульства мали дискримінаційні заходи у кредитуванні заможного селянства. Завдяки цьому питома вага бідняків в отриманні кредиту піднялася у 1928 р. до 54,8%, середняків – 34,9%, тоді як заможні селяни, які скористалися кредитом, склали лише 10,3% від загальної кількості кредитованих [6, акр.65]. Аналогічна картина спостерігалася із машиннозабезпеченням. У Кам'янець-Подільському окрузі в першому півріччі 1928 р. сільськогосподарські машини у кредит придбали 30,5% заможних селян, а в другому – 21,7% від їх загальної кількості [3, акр.45].

Саме у цей час зародилася практика бойкоту заможних селян споживчою кооперацією. Всіляко ініціювалась і підтримувалась заборона продажу цим селянам промислових товарів. З цього приводу у звіті Кам'янець-Подільського окрвиконкому ВУЦВК від 22 листопада 1929 р. говорилося: «Дефіцитний крам по лінії споживчої та сільгоспооперації на початку нового хлібозаготівельного року розподілявся так: 30% дефіцитного краму для бідноти, що не має лишків хліба, але відчуває потребу в крамі, 70% на посилення хлібозаготівлі. Пізніше крам розподілявся так: 40% для бідноти та 60% на посилення хлібозаготівель. Також було посилено стягнення пайових внесків з членів кооперації, особливо заможної частини села. Куркулям, злісним неплатникам, не відпускався кооперацією не лише дефіцитний, але будь-який крам» [1, акр.272–274].

Утиски заможних верств села здійснювалися і в царині землекористування. 15 грудня 1928 р. переважне право на отримання землі закріпили за сільськогосподарськими колективами, потім за бідняцькими і середняцькими безземельними, малоземельними дворами. Вони отримували право на кращі і зручніше розміщені землі. До того ж, особи, що не мали виборчих прав, отримували землю в трудове користування в останню чергу. Дозволялося перерозподіляти землю в громаді «з метою боротьби з куркульством» [1, акр.285]. Про практич-

не здійснення цієї постанови йшлося у звіті Кам'янець-Подільського окрвиконкому ВУЦВК від 22 лютого 1929 р.: «Запроваджено порядок нарізання землі дворам з урахуванням соціального стану господарств. Бідняцькі господарства та господарства колективних об'єднань всіх видів одержують кращі та найзручніші землі, за ними середняцькі, а даліші або гірші землі нарізаються заможним колам села. Малоземельні бідняцькі господарства із забезпеченістю до двох гектарів на двір, землю одержують біля села як додаток до городньої землі без введення такої в загальну сівозміну». Такі дії органів влади сприяли розгортанню справжньої широкомасштабної ворожнечі між селянами за кращу землю. В різноманітні інстанції надійшло чимало скарг, переважно анонімних, про неправильні дії сільської влади у здійсненні вищезазначеного перерозподілу землі. Наприклад, у редакцію газети «Шлях жовтня», анонімний автор повідомляв, що в селі Тодестівці Берездівського району Шепетівської округи сільрада вилучила у «куркуля» Петра Ливковича півтори десятини землі, яку за могорич було повернуто його сину Домініку. Називались прізвища причетних до цієї справи: уповноваженого земкомісії Стасюка Павла та комуністів Пилипа Поліщука і Степана Ковальчука. Тут же висловлювалося задоволення автора від розкуркулення односельчан Стачинського, Кравчука, Малиновського [5, акр.21]. Отже, дії владних структур, спрямовані на розкол села з метою знищення найбільш продуктивних господарств, знаходили підтримку і заохочення з боку сільських ледарів, п'яниць, невдах, які відтепер отримували втіху від розорення заможних родин.

Утиски та переслідування заможного селянства були посилені у 1929 р. Чільне місце посів психологічної тиск. У звіті М'ястківського райкому партії Тульчинського округу читаємо: «Заходи до куркульських господарств, які не здавали хлібних лишків, застосовувалися такі: виклик в комісію для звіту, виставлення на чорну дошку, оголошення через загальні збори бойкоту. Окремим злісним куркульським елементам вивішувалися чорні дошки з написом: «Тут живе ворог Радянської влади, котрий не здав своїх хлібних лишків» [15, с.17].

Широко почали застосовуватися у цей час судові та позасудові розправи. Поширенню такої практики сприяла постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 3 липня 1929 року про розширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів. В ній зокрема зазначалось: «Дозволити сільським радам накладати на окремі господарства, що не виконують постанов і ухиляються від здачі хліба штрафи в адміністративному порядку в межах до п'ятикратного розміру вартості хліба, що його потрібно здати, продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів... Хто чинитиме опір проведенню хлібозаготівельного плану, то проти таких осіб потрібно порушувати кримінальні справи за артикулом 57-М КК УРСР. Якщо окремі господарства злісно ухилятимуться здавати хліб і після вжиття вищезгаданих заходів адміністративного впливу за артикулом 1 цієї постанови, то проти таких осіб потрібно порушувати кримінальні справи за артикулом 58 КК УРСР» [4, акр.22].

Могилів-Подільський окружком звітував, що у 1929 р. порушено чимало кримінальних справ проти власників млинів, торговельних закладів, селян, які використовували вільнонайману працю [1, акр.327]:

Таблиця 1

Класифікація покарань за спротив хлібозаготівлі у Могилів-Подільському окрузі

Статті Кримінального Кодексу, згідно яких порушено справу	З них		Соціальний стан засуджених	
	Приватних торговців	Власників млинів	Заможники	Середняки
67-контрреволюційна агітація	2	2	4	-
127-спекуляція хлібом	20	8	28	-
135-спекуляція	21	18	39	-
58-контрреволюційна пропаганда	22	5	94	40

Дані таблиці свідчать, що головний удар репресивної машини було спрямовано проти найбільш заможної, ініціативної, хазяйновитої частини селянства. У той же час до середняків дії каральних органів були дещо поміркованими. Наприклад, у Кам'янець-Подільському окрузі із 133 засуджених осіб, до позбавлення волі за протидію хлібозаготівлі 76 осіб належали до середняцьких верств села і їм, за рішенням касаційних інстанцій окружного суду, міра покарання була замінена на умовне засудження [20, акр.323].

Саме у цей час широкого розповсюдження набула практика позбавлення виборчих прав, виключення з комсомолу, відкликання з рядів Червоної армії людей, обвинувачених у приналежності до «куркулів». Так, голова Славутської сільської ради Д. Шапіро позбавив виборчих прав заможного селянина Я. Фердмана, в минулому червоного партизана. Органи ДПУ Ляховецького району відкликали з Червоної армії М. Маринюка, виключили зі школи О. Маринюк, з комсомолу – М. Кутову та Т. Казмірчук за належність до куркульських родин [9, акр.15].

З 1929 р. у краї спостерігалися радикалізація боротьби владних структур із заможною частиною села. Це знаходить вияв у прагненні застосувати по відношенню до них депортацію за межі села. Так, Старокостянтинівський райком партії у березні 1929 р. визнав за доцільне «ізолювати куркулів і переселити їх на неперспективні землі, але їх багато, що з ними робити, коли у краї не має незайнятих земель?». Проскурівський окружком партії 25 серпня 1929 р. визнав: «Гиск повинен посісти провідне місце у боротьбі в майбутньому з селянами цієї категорії, поставивши при цьому за мету виселити їх з села та вилучити у них землі». На початку 1929 р. у краї поступово набирала обертів практика вислання та вилучення землі у заможних селян. Дана практика слугувала потужним засобом залякування селянства. До вересня у Проскурівському окрузі було вислано за межі села 68 селянських родин, а у 119 – вилучено землі [1, с.347, 351, 355].

По мірі посилення тиску на селянство, наростав опір політиці «обмеження та витіснення куркульства». У звіті про діяльність Кам'янець-Подільського окружкому за 1928 р. Підкреслювалося про підвищення активності куркульства проти заходів Радянської влади, які закликали «гнати комуністів та їх владу, що грабують селян». Не тільки середняки, але й біднота підтримувала заможників, особливо з питань самообкладення, податків, хлібозаготівлі, землеустрою. Мали місце терористичні випадки проти голів сільських Рад у селах Криничани, Чаньків, Маків, Воробіївка. Наростання спротиву добре прослідковується в інформації по Кам'янець-Подільському округу про незадоволення селян і опір антиселянським заходам радянської влади [4, акр.11-12]:

Таблиця 2

Форми опору селян політиці владних структур

Форми опору	Роки		
	1927	1928	1929
Підпал	-	5	2
Погрози	1	5	2
Спроби підпалу	-	1	-
Анонімки з погрозами	-	1	9
Спроби побиття	-	1	2
Побиття	-	1	3
Замах на вбивство	-	2	10
Поранення	-	-	2
Вбивство	-	-	2
Пошкодження посівів	-	4	1
Разом	1	20	33

Дані таблиці однозначно засвідчують, що ескалація насилля проти селянства сприяла наростанню терористичних актів проти заходів влади, сільських активістів. Це, в свою чергу, було використано владними структурами для розгортання ще більш масштабної війни проти селянства.

Варто зазначити, що протягом 1927–1929 рр. фактично було ліквідовано найзаможнішу частину селянства краю. Так у надрах політики обмеження та витіснення куркульства зароджувався тотальний наступ проти селянства, відпрацьовувалися, викристалізувалися методи і засоби боротьби влади проти тих, хто пізніше буде чинити опір колективізації. Надзвичайні заходи не обмежувалися лише куркульськими господарствами, вони все сильніше били і по середньому селянству. Під тиском завдань хлібозаготівель, податків, місцеві організації ставали на шлях повальних обшуків та арештів, у селян часто вилучались не лише хлібні лишки, але й насіння, худоба, реманент і навіть майно. Подібна практика викликала відкриті протести селян.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 385. – 332 арк.

2. Там само. – Спр. 297. – 49 арк.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 251. – 45 арк.
4. Там само. – Спр. 312. – 29 арк.
5. Там само. – Спр. 321. – 52 арк.
6. Там само. – Ф. П-112. – Оп. 1. – Спр. 33. – 118 арк.
7. Там само. – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 180. – 20 арк.
8. Там само. – Спр. 247. – 59 арк.
9. Там само. – Ф. Р-924. – Оп. 1 – Спр. 261. – 154 арк.
10. Два роки роботи уряду УРСР. 1926/27–1927/28 : матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їзду Рад. – Харків : Б. В., 1929. – 228 арк.
11. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 4. – К. : Політвидав України, 1980. – 558 с.
12. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1976. – Т. 1. – 1007 с.
13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939 : документы и материалы : в 5-ти т. – М. : Росспэн, 1999. – Т. 1: май 1927 – ноябрь 1929. – 985 с.
14. Васильєв В., Віола А. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Валерій Васильєв, Лінн Віола. – Вінниця : Логос, 1997. – 536 с.
15. Зінченко А.А. Хлібозаготівельні кампанії кінця 20-х років на Поділлі / Арсен Леонідович Зінченко // Тези доп. VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.17–18.
16. Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу / Станіслав Владиславович Кульчицький // Укр. істор. журн. – 2004. – № 2. – С.31–50.
17. Його ж. Опір селянства в суцільній колективізації / Станіслав Владиславович Кульчицький // Укр. істор. журн. – 2004. – № 2. – С.31–49.
18. Його ж. Причини трагедії 1933 р. в Україні / Станіслав Владиславович Кульчицький // Золоті ворота. – 1993. – № 4. – С.34–42.
19. Його ж. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху» / Станіслав Владиславович Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип. 12. – С.21–69.
20. Кульчицький С.В. Опір селянства в суцільній колективізації. Історія українського селянства / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С.139–158.
21. Подкур Р.Ю. Переддень колективізації на Вінниччині / Р.Ю. Подкур // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С.213–218.
22. Рибак І.В. Колективізація на Поділлі / Іван Василювич Рибак // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С.218–228.
23. Рибак І.В. Трагічний передом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / Іван Василювич Рибак, Андрій Юрійович Матвєєв. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 140 с.

The article attempts to highlight the holding in Podolsk and shid-novolynskomu village policy «restrictions and exclusion the kulaks» and prove that The formulated during the campaign affected not only wealthy farmers, and in the majority and middle peasants.

Key words: *collectivization, dispossession, farmers, kulaks, totalitarian system, grain requisitions, samoobkladannya.*

Отримано: 14.10.2011